

A MAXIMÁLIS TERMELÉKENYSÉG PRÓFÉTÁJA

Charles Camic: *Thorstein Veblen. The Making of an Economist Who Unmade Economics*. Harvard University Press, 492 old., \$39.95 (*The New York Review of Books*, 2021. január 14.)

Ma mindnyájan vebleniánusok vagyunk. Amit arról gondolunk, ahogyan az emberek szerzeményeikkel és tevékenységükkel a maguk kiválóságát hirdetik – pláne a facebookos felvágás és az instagrammozható életvitel korszakában –, abból a műből merít, amelyet több mint száz éve tett közzé Thorstein Veblen közgazdász és társadalomteoretikus. A viselkedési gazdaságtan csakúgy elődjének ismeri el Veblent, mint az evolúciós pszichológia. Aggódva figyeljük a tőke „finanszálizálódását” az eladósodás egzotikus eszközeinek és azoknak az intézményeknek a burjánzásával, amelyek az adósságot megteremtik és kereskednek vele? Ugyan, Veblen ezzel már rég tisztában volt. Sőt azt a feminista világképet is megjeleníti, amelyben a patriarchátus rendszere a hadviselésen, a magántulajdonon és a nők testének uralásán alapul.

Még Trump hatalomra kerülését is megjósolta: „Az elakadt szellemi és

értelmi fejlődésnek egy bizonyos foka gyakorlatilag nem akadály a közhivatal vállalásában. Ami azt illeti, egy bizonyos fokú gyermek bőségszerűség, amelyhez némi vadság és fiús ravaszkodás társul, jó eséllyel nyerheti el a nép csodálatát és szeretetét.”

Ahhoz képest, hogy Veblen ennyire meghatározta világképünket, meglehetősen sokáig mennyire torz kép élt bennünk. Nemzedékek látták „marginális alaknak”, aki egy szűkölködő bevándorlóközösségben nőtt fel, már kamaszként tanult meg angolul, akit különös modora miatt környezete társadalmi számkivetettnek és még az egyetemi világban is kívülállónak észlelt [...], s aki pontosan azért látott keresztül tudós korának önelégültségén, mert sosem tudott beleilleszkedni.

Ilyen képet festett róla Joseph Dorman, a Columbia Egyetem közgazdaságtan-tanára Veblen halála után öt évvel, 1934-ben megjelentetett és a kritika által agyondicsért életrajzában. Ezzel megadta az alaphangot olyan kiválóságok Veblennel foglalkozó írásainak is, mint David Riesman, C. Wright Mills és Daniel Bell. Csak a kilencvenes évek kutatásaiból derült ki, mennyire tendenciózus, szinte tudatosan meghamisított volt ez a portré. Charles Camic szociológus a Northwestern Egyetemről még tovább vitte ezt a revizionista érvelést Veblen szellemi háttéréről írott könyvében („Veblen – a közgazdász, aki felszámolta a közgazdaságtant”). Kiderült, hogy nemcsak a magánéletében nem volt „marginális figura”, hanem szakmai pályafutását tekintve is „igazi beltágja” volt a tudományos világnak.

Az életrajzi zavarosság egy része érthető. Veblen szülei Norvégiából érkeztek az Egyesült Államokba 1847-ben, kevés pénzzel és még kevesebb angoltudással, és csatlakoztak azokhoz a skandinávokhoz, akik az északi prériket szántófölddé alakították át. Ám a szorgalmas Veblenék – némi bankkölcsön segítségével – gyarapodtak. Thorstein 1857-ben született, és nyolcéves volt, amikor a család Wisconsinból Minnesotába költözött, ahol megvettek 290 hektáros földet. 1870-re már ők voltak a mezőváros leggazdagabb farmercsaládja. Apja

irodalmi érdeklődésű szabadgondolkodó volt, de az ácsmesterséghez is kiválóan értett. A ház, amelyet maguknak épített, ma nemzeti történeti műemlék. Thorstein játszópajtásai angolul beszéltek, és a család már tanítókat is tudott fogadni mellé – és teljes tandíjat fizetni, amikor főiskolára küldték a közeli Carleton College-ba. Nagy szerencséjére a tanári kar tagja volt az akkoriban harmincas éveiben járó John Bates Clark, később az ország egyik kiváló elméleti közgazdásza. Clark akkoriban kikelt a közönséges gazdagok „hivalkodása” ellen, akik méterre rendelik a könyvtárakat, valamint a „furfangos kereskedők” ellen, akiknek ügyletei „rajtuk kívül senkinek sem szolgálják a javát”. Thorstein fél tucat kurzust is végighallgatott Clarknál – rögtön fölismerte, hogy első osztályú koponyával hozta össze a sors. Mint ahogy Clark is élete végéig Veblen támogatója maradt, még akkor is, amikor egy heves és következményekkel terhes csatározásban egymás ellenfelei lettek.

Nem kevésbé sorsterhes volt Veblen találkozása Ellen Rolfe-fal, aki nála pár évvel fiatalabb volt, de ugyancsak a Carleton diákja – és unokahúga mind a College elnökének, mind az egyik nagy középnyugati vasúttársaság elnökének. Egyik diáktársa az évfolyam „legintellektuálisabb tagjának” nevezte. Nagy vagyonok közelségében, de nem birtokosuként nevelkedett, és irodalmi ambíciókat tápláló, Ruskin-követő szocialista lett belőle, aki „mindenekelőtt az új idők költője” kívánt lenni.

Tíz évig vártak a házassággal, részben azért, mert Ellen nem nagyon akart férjhez menni, és részben azért, mert Veblen folytatta egyetemi tanulmányait: a Johns Hopkinson filozófiát és politikai gazdaságtant hallgatott, majd a Yale-en doktorált filozófiából 1884-ben. Ezután beteg lett – valószínűleg elkapta a maláriát –, hazaköltözött, és évekig próbált gyógyulni a betegségből. A lábadozás azért húzódott el, mert az orvosok az akkor szokásos módon egy higanyvegyülettel kezelték – legalábbis ezt feltételezi két biográfusa, Elizabeth és Henry Jorgensen *Thorstein Veblen: Victorian Firebrand* (Thorstein Veblen, a viktoriánus bajkeverő, 1998) című

egyenetlen, de ihletett munkájukban, amely szakított végre a „marginális figura” toposzával. Amikor Thorstein és Ellen összeházasodott, egyikük sem volt egészséges: Ellen pajsmirigy-rendellenességtől szenvedett (golyváját magas gallérral takarta el), és éppen egy idegösszeomlással igyekezett túljutni. Ám az ifjú pár együtt lelkesedett bizonyos kulturális és politikai eszményekért és például Edward Bellamynak abban az évben milliós példányszámban elkapkodott *Looking Backward* (Visszatekintés) című utópista szocialista regényéért, amelynek páratlan politikai térítő erejével csak Ayn Rand regénye, a *The Fountainhead* (Az ősforrás) vehette fel a versenyt, épp az ellenkező irányba csábítva a könnyen befolyásolható ifjúságot.

Veblen szakmai pályája is végre egyenesbe jött, amikor 1891-ben megszerezte a második, a közgazdaságtani doktorátusát a Cornell Egyetemen. (Akkoriban a tipikus PhD-értékezés még nem volt olyan felfűjt szörnyeteg, mint amivé később vált.) Munkája olyan meggyőző benyomást tett, hogy témavezetője magával vitte ragyogó védencét tanársegédnek, amikor professzor lett a Chicagói Egyetemen. Veblen a következő másfél évtizedet Chicagóban töltötte, és kidolgozta azt a gondolatmenetet, amelynek hírnevét köszönheti.

Camic szellemi életrajzot írt Veblenről, jórészt zárójelbe téve a magánéletét, viszont erőteljesen és megvilágító erővel ábrázolja azt a tudományos közeget, amelyből Veblen kiemelkedett, fejezetről fejezetre követi nyomon a kapcsolódásokat nézetei és tanárainak, illetve kollégáinak koncepciói között. Például Veblent szokás szülőatyjaként emlegetni az intézményi közgazdaságtannak, amely a gazdasági tevékenységet nem pusztán az önérdéküket racionálisan követő egyének összességére vezeti vissza, hanem a folytonosan alakuló intézmények és szokások formáló hatásával is számol. Camic bebizonyítja, hogy akik Veblent oktatták a Hopkinson, a Yale-en és a Cornell-en, nagyjából ugyanezt az álláspontot képviselték. Evolucionizmusával, amelyet például *Miért evolúciós tudomány a közgazdaságtan?* című, 1898-as tanulmányában

fejtett ki, számos kollégája egyetértett. Még e különböző érdeklődési területek összekapcsolásában sem volt semmi különös, hiszen legnevesebb chicagói kollégái közül többen is „egymásba kapcsolódó fogalmaknak” tekintették a társadalmi intézményeket és az evolúciót.

S noha sokakból elismerést vált ki, hogy Veblen rendszeresen hivatkozik távoli néptörzsek etnográfiai leírásaira, Camic figyelmeztet, hogy Clark épp abban az időben követelte, hogy a politikai gazdaságtan „az antropológiai tények permanens alapzatára építkezék”, amikor Veblent is tanította. Ami pedig Veblen bálványdöntőgező gesztusait és szövegeit illeti, Camic joggal jegyzi meg, hogy „a képrombolás korában a főáramhoz tartozó tudósok *mind* képrombolók”, hogy Veblen valamennyi fontosabb egyetemi tanára lázadónak tekintette magát – azaz ő is együtt úszott az árral, csak egyszerűen gyorsabban és nagyobb erő kifejtéssel, mint a többiek.

Veblen felfogásának legfontosabb elemei már ott vannak első és leghíresebb könyvében, az 1899-ben kiadott *A dologtalan osztály elméletében* (*A Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions* [magyar kiadása: KJK, Bp., 1975.]). Az olvasók többsége az amerikai aranykor ellen intézett súlyos vádbeszédként fogta fel, így közelített hozzá William Dean Howells is, akinek recenziója a művet hírnevessé tette. A „hivalkodó fogyasztás” – ami akár „helyettes hivalkodó fogyasztásnak” is nevezhető, ha meggondoljuk, hogy a férjek megkövetelték, hogy feleségük dologtalanul éljen – a versengő magamutogató szokásában kötötte egy csokorba a divatot, a piperét, a sportot és még sok egyebet. A „nehézkés” szoknyákhoz épp azért vonzódtak, mert nyíltan hirdették, viselőjük megteheti, hogy olyan ruhát öltön, amely „képtelenné teszi bármiféle hasznos erő kifejtésre”. Az emberek szinte csupa olyasmit műveltek, amiben Veblen a „bántó összevetés” jeleit fedezte fel.

Már esztétikai érzékünket is mélysegesen és öntudatlanul áthatja a rang szempontja: a fényes szövetet csodáljuk egy úriember cilinderén, de sajnálatosnak tartjuk öltönye kifényesedett könyökén. Meggyőződésünk,

hogy szebb a kézzel formált ezüstkannál a géppel tökéletesen megformált alumíniumkannál, még ha pontosan ugyanolyan is a „használatosságuk” – ami Veblennél a döntő értékfogalom. Azaz az ízlésmércék az ár észleléséből nőnek ki.

Az akkoriban bevett formának megfelelően Veblen felosztotta az emberiség történelmét a vadság, a barbárság és a civilizáció stádiumaira, bár egymásutánjukat nem annyira haladásként, mint inkább hanyatlásként értelmezte. A „békés vadság” korában még használható javakat állítottunk elő becsületes munkával – a valóságos szükségletekre, nem pedig pazarló fogyasztói preferenciákra válaszolva. Csak a barbár stádiumban fejlődtek ki az erőltetett szerzés „zsákmányoló szokásai és képességei”. Az igazán lényeges mások munkájának megszerzése – és Veblen a nőket tekintette a legtermelékenyebb munkásoknak. Erre támaszkodott az az állítása, hogy a tulajdon intézménye személyek, elsősorban a nők birtoklásával vette kezdetét.

Civilizált korunkban ez a ragadozó magatartás még áthatóbb és szakszerűen érvényesül a „pénzügyi szakmákban” – mindenütt, ahol fontosabb a pénzszerezés a termelésnél. Elismerés a birtoklásnak jár, miközben a hasznos dolgokat előállító munka, az „ipari alkalmaztatás” osztályrésze a lekicsinylés. A közgazdászokat legfőképp az az itt még csak szárnyát bontogató tézis provokálta, hogy a pénzszerező munka nem termelő, hogy a nyereségvágy rendszerint nemhogy hozzáigazodna, de egyenesen szembemegy az ipari kapacitás hatékony használatával, ami pedig a leginkább számít. Az iparral az a probléma, hogy üzletemberek kezében van.

Az *A dologtalan osztály elméletének* olvasóit – akár kultúrkritikának, akár gazdaságtani elméletnek olvasták – lenyűgözte a kíméletlen, maró kritika. Camic szerint ez a stílus „bevett eleme volt az elődöktől örökölt intellektuális szerszámkészletnek”, és komoly szolgálatot tett az érvelésnek. Veblen társadalomtudósként úgy tett, mintha tartózkodna az ítélezéstől, miközben az alkalmazott jelzők folyamatosan ítéletet mondtak. „Megosztanak a vélemények, hogy gazember

vagyok-e, vagy bolond, bár egyesek szerint ez a könyv egy lángész műve”, dicsekedett álszerűen a bátyjának. A könyv elkerülhetetlenül részt vett a benne körvonalazott presztízsgazdaságban. Aki igényesnek hitte magát, jól tette, ha egy példányát a vendégeknek jól láthatóan a szalonban tartotta.

A szakmai diadalt magánéleti bizonyalmak kísérték. Az *A dologtalan osztály elméletében* Veblen helyeslően szölt „az Új Nő”-mozgalomról, melynek „kettős jelszava az »emancipáció« és a »munka«”. Tökéletes feministának mutatkozott, akinek felesége egy tökéletes Új Nő.

Valójában kölcsönösen szerencsétlenné tették egymást. A dolgon az sem segített, hogy Veblen beleszeretett egy kiváló diákjába, Susan Hardyba. Nem szexuális, hanem tisztán „érzelmi viszony” volt. A házasfelek elhidegülése kín volt, és Ellen elmerült az ingatlanügyletekben: adott és vett, kunyhókat épített, sőt egy időre el is költözött egy távoli farmra Idahóban.

[...]

Ellen szívélyes kapcsolatba került William Harperrel, a Chicagói Egyetem elnökével, aki még Ellen elragadó gyerekkönyvének (*The Goosenbury Pilgrims*) kéziratát is elolvasta, megjelentetését támogatta – miközben viszonya Veblenhez egyre inkább kihűlt, akinek 1904-ben kiadott újabb munkája, *Az üzleti vállalkozás elmélete* (*The Theory of Business Enterprise* [magyar kiadása: KJK, Bp., 1962.) felbosszantotta, hiszen éppen azokat ítélte el, akiknek ő a támogatását igyekezett megnyerni az egyetem számára.

Veblen e művében azt állította, hogy „az ipar kapitányai” (*captains of industry*) valójában ragadozók, akik pénzügyi manipulációikat „a termelés és a jobb használhatóság ökonómiájának” rovására folytatják. Ha a vállalatok versengenek egymással – Veblen sosem helyeselte a versenyt –, akkor lemondanak a koordinációval és a méretgazdaságossággal járó hatékonyságról. Ha pedig racionális konszolidációra kerülne sor, akkor a vállalatok inkább visszafogják termelésüket, hogy feljebb tornázzák az árakat. Lesújtóan nyilatkozott a kereskedésben, reklámban, vállalati

kommunikációban, márkaképzésben megnyilvánuló hazudozásról is – mindazokról a nem anyagi elemekről, amelyeket a könyvelők „üzleti jóhírként” tartanak számon. A bankárok és az üzletemberek tevékenysége szerint „csak »piaci alkudozás« az első lépéstől az utolsóig”.

A finánckapitalizmusnak a könyvben olvasható leírása a jövőbe lát. Veblen szerint az adósslevelek és az egyéb adósságkezelő eszközök hitelezési alapra helyezik a hagyományos tőkét (mondjuk, egy gyárat), és úgy szervezik át az ipari konszerneket, hogy közben elhomályosítják a tőke és a hitel közti határfalat. A „tőke” ettől kezdve „tőkésített feltételezett jövedelemtermelő képességet” jelent. Ha az iparbárok végső soron élőlőködők, akkor a papírok kibocsátásával és kereskedelmével foglalkozó fináncbárok már az élőlőködőkön élőlőködnek. Ám Harpert valószínűleg jobban bántotta az a fejezet, amely végül ki is maradt a könyvből. Veblen ugyanis körbeküldte mint önálló tanulmányt [két részlet olvasható belőle *A dologtalan osztály* magyar kiadásában], s egy példányra Harper írásztalán landolhatott. Tárgya az amerikai felsőoktatás volt, pontosabban az, hogyan döntenek romlásba az üzletemberek.

Veblennel nemsokára közölték, hogy chicagói „állása hamarosan megszűnik”. Nagyjából evvel fejeződik be Camic könyve is – és nem minden alap nélkül. A könyv alcíme végül is „egy közgazdász beérkezését” ígérte, és addigra ez már messzemenően teljesült. Viszont mit jelentsen az alcímnek az az állítása, hogy Veblen lerombolta a közgazdaságtant? Camica azt javasolja, hogy ismerjük fel, mi az, ami egyáltalán nem eredeti Veblen gondolataiban, mert így látjuk meg igazán az eredetiségét, ami egyben kijelöli helyét a határhaszon-elmélet körül kirobbant nagy módszertani csatározásban is. A „marginális forradalom”, az osztrák Carl Menger és az 1880-as évek végén színre lépő tanítványai, mint Friedrich von Wieser és Eugen von Böhm-Bawerk munkái felrázták Veblen kollégáit dogmatikus szunyókálásukból – illetve Veblen szerint éppenséggel álomba kábították őket. (Camic azt állítja, a többi marginalista iskola hatása csak

később érvényesült Amerikában.) Ma ezeket a munkákat a következő században uralkodóvá váló neoklasszikus közgazdaságtan előfutárainak tartjuk.

Az „osztrák iskola” egy csapásra megoldott egy régi problémát: Miért értékesebbek a gyémántok a víznél – kérdezte Adam Smith –, ha egyszer vízre mindannyiunknak szükségünk van, gyémántokra meg senkinek? A marginalisták szerint a döntő különbség az összhason és a marginális haszon között van – még egy vödör víz értéke egy vízzel bőségesen ellátott világban, szemben még egy karát gyémánttal egy olyan világban, ahol kevés a gyémánt. Míg Smith és Ricardo klasszikus közgazdaságtanában egy áru értéke objektívan tükrözi az előállításába fektetett fizetett munkát, a marginalisták úgy gondolták, hogy értékét szubjektívan az adja meg, amennyit még egy ilyen áruért az emberek hajlandók kifizetni.

A fiatalkorában még a keresztényszocialistákhoz vonzó John Bates Clark az új elv elszánt bajnoka lett. Az „elosztás határtermelőkenységi elmélete” alapján azt állította, hogy az alkalmazottnak annyit fizetnek ki, amennyit a munkája behoz, ami munkájának „határterméke”. Elismerte, hogy ez a szabály számos idealizáló tényellentétes feltevésen alapul – például a tökéletes verseny és a helyettesíthetőség feltételezésén: mintha a cég egyenértékű munkások közül választana, a munkások pedig egyenértékű állások közül. Mégis „természtörvénynek” tekintette, amely – ha súrlódás nélkül érvényesül – a termelésben részt vevő egyéneknek annyi vagyont juttat, amennyit előállítanak. Azt mondogatta, hogy a munkások azt kapják, amit megérdemeltek.

Erre aztán Veblen beindult: Honnan tudhatná bárki, hogy a javadalmazása ugyanakkora-e, mint a munkájának a haszna? Hiszen az „eladhatóság” (amit a piac jutalmaz) ritkán vág egybe a használhatósággal (amire a közösség egészének szüksége van). Máskülönben mitől lenne szegénység és munkanélküliség a bőséges erőforrások és a kielégítetlen szükségletek közepette? Az üzletelők – ezek a javíthatatlan vándorkereskedők – meggazdagodhatnak azon, ha

olcsón vesznek és drágán adnak el, ha manipulálják az árakat – leállítják a gyárat, vagy megtévesztő reklámokkal és egy csomó további trükkkel feltornázzák árujuk árát, ám ezek mind kedvezőtlenül érintik a társadalmi hasznót. A legjobban jutalmazott emberek általában azok, akik alig termelnek valamit. A „súrlódás” nem mellékes a kapitalizmus működése szempontjából, valójában a lényege.

Veblen fő gazdaságelméleti hozadéka Camic szerint éppen ez, „a gazdasági eredmények elosztásának új, nem termelési elmélete” volt. A klasszikus teoretikusok – például Smith és John Stuart Mill – is foglalkoztak a nem termelő munkával, amely nem állít elő anyagi, használható javakat, Veblen viszont az előtérbe, sőt a középpontba állította a modern gazdaság bemutatásában. Camic szerint ezzel sikerült aláásnia az osztrák iskolának – és következésképpen neoklasszikus követőinek – a megalapozását, és kijelölte, merre keresendő egy jobb alternatíva.

A „neoklasszikus közgazdaságtan” terminus is Veblen leleménye – még egy példaként arra, hogy a mozgalmak gyakran ellenfeleiktől kapják a nevüket. Ám a vebleni kritikát nem könnyű programmá alakítani. A marginalisták, akiket nem a szükségletek kiszolgálása, hanem az igények kielégítése érdekelt, nem tudtak mit kezdeni a termelő- és a nem termelő munka megkülönböztetésével. Számukra vagyon volt minden tevékenység eredménye, ha olyasmit állított elő – ást, takaros házat, színházi estét, selyemnyakkendőt –, amiért az emberek hajlandók fizetni. Mi értelme átvenni a Veblen által javasolt megkülönböztetést, ha egyszer nem könnyű megmondani, mi „használható” és mi nem? Ha az örökségedhez tartozó paradicsom a tányérodon táplál, finom és státuszjelző, ezek az összetevők mégoly éles késsel sem választhatók szét benne.

További kérdés, hogy a határhaszon modellje – akárhogy alkalmazták is – szükségképp érzéketlen-e az elosztásban megnyilvánuló ártalmakkal szemben:

„Minél nagyobbak a vagyoni különbségek, annál szembeszó-

kóbbek a termelés anomáliái. Luxusjavakat kínál a könnyelműnek és a falánknak, miközben észre sem veszi a nyomorultak és a szegények inségét. Tehát a gazdagság elosztásán múlik, mit termelnek, a leggazdaságatlanabb fogyasztást ösztönözve, amely szükségtelen és vétkes élvezetekre fecserli azokat a javakat, amelyek gyógyírt nyújthattak volna a szegénység sebeire.”

Ezeket a mondatokat akár Veblen is írhatta volna, csak hogy *A dologtalan osztály elméleténél* tíz évvel korábban láttak napvilágot Wiesernek – annak a szerzőnek a tollából, akinek a határhaszon (*Grenznutzen*) terminusát és a lehetőség-költségek fogalmát köszönhetjük.

A marginalistákkal szembe forduló Veblen céltáblája a *homo oeconomicus* volt: „az élvezetek és kínok villámszámológépének” tekintett ember atomisztikus, történetietlen fogalma. Csak hogy Wieser tökéletesen tisztában volt azzal, hogy „még a tisztán egyéni szükséglet megállapítását is befolyásolja a társadalom”, vagyis „az egyén túlzott költségekbe verheti magát, hogy a külső látszatot fenntartsa, nehogy rangja csorbuljon, és egy alacsonyabb társadalmi szinten találja magát.”

Határhaszon úrnak tehát nem okozott gondot, hogy modelljét összhangba hozza a folyamatokról, társadalmi erőkről, intézményekről, a pazarló reprezentációról – és az állami beavatkozásokról – folyó diskurussal. Wieser különösen büszke volt arra, hogy elméleti alapot nyújtott a progresszív adóztatáshoz (Friedrich Hayek később felpanaszolta, hogy Wieser „némiképp rokonszenvezett a fábiánus szocializmussal”). Ahhoz, hogy az eredmények eloszlását bíráljuk, még nem kell azt gondolnunk, hogy egyedül az iparban végzett munka termelő. Minden elmélet idealizációkkal dolgozik: tényellen-teszt feltételeket köt ki vagy ideáltípusokra hivatkozik (mint amilyen Veblennél termelő és nem termelő éles ellentéte). Éppen mivel a nagyon hiányos információk világában élünk, van szükségünk modellekre – amelyekről azt is tudnunk kell, mikor szorulnak átalakításra.

Miután ajtót mutattak neki Chicagóban, Veblen kiterjedt alkudozásba fogott, és 1906-ban kapott is állásajánlatot a Stanford Egyetem ambíciózus alapító elnökétől, David Starr Jordantól. A fukar feltételeken Veblen kemény alkuban javított. „Nem tehetem meg, hogy elfogadjak olyan beosztást, amely alacsonyabb, mint amelyik a legmagasabbnak számít a tanszéken, vagy olyan fizetést, amely kisebb, mint amit a tanszék legjobban fizetett tagja kap – írta meg Jordannak. – Kollégáim a tudományos világban lefokozásnak tekintnék, ha elfogadnék egy alacsonyabb posztot, ami csak súlyosbítaná az engem érő kellemetlenséget.” Azaz csapást mérne elért státuszára.

[Ahogy Chicagóból, a Stanfordinál is az egyetem számára elfogadhatatlan szerelmi viszonyai miatt kellett távoznia. Nagy nehezen Missouri egyetemének gazdasági karán kapott egyéves szerződéssel megbízatást. Elvált, majd újránősült. Később a New York-i Columbia Egyetemre ment át.]

Folytatta félbeszakadt tudományos munkáját: 1914-ben jelentette meg régóta tervezett könyvét *The Instinct of Workmanship and the State of the Industrial Arts* (A mesterségbeli tudás ösztöne és az ipari mesterségek helyzete) címmel. Itt abból a feltevésebből indult ki, hogy az emberi evolúció során kialakuló, a mesterségbeli tudásra való hajlam – amit hol a „fáradozásra való hajlandóságnak”, hol annak a beállítódásnak nevezett, hogy „mindig elvégezzük a következő feladatot, méghozzá olyan jól, amennyire csak lehet” –, tehát ez a hajlam vagy hajlandóság tette őseinket képessé a túlélésre. Sajnos ezt az egészséges ösztönt hamar felülírták vagy eltorzították mindenekelőtt „a pénz kultúrájában elvárt viselkedés előírásai”.

Sokatmondó, hogy Veblen, akit mindig legfőképp a „dologtalan osztályról” alkotott elméletéről ismertek, későbbi munkáiban ritkán használta ezt a fogalmat. Részben azért, mert érdeklődése a fogyasztás helyett immár a termelésre irányult. Azt is felismerte, hogy a „semmittevés” kiemelése félrevezető, hiszen „az embereknek még sohasem volt olyan osztálya, amelyik annyira megszállottan a munkájára összpontosítana,

mint a modern üzletemberek közönsége – írta. – Az üzleti világban igazából nincs semmittevő, vagy legalábbis dologtalan osztály”; öltönybe bújt tagjai büszkék megfeszített munkájukra, és eltorzult formában ugyan, de a mesterségbeli tudásra irányuló ösztön hajtja őket. Léhűtőkből sosem lesz sikeres elősködő.

Camic megjegyzi, hogy „Chicago és Stanford melegágyaiból” való kiűzetése után Veblen már nem az egyetemi embereknek címezte írásait. 1918-ban New Yorkban belépett a *The Dial*, egy akkoriban kéthetente megjelenő politikai lap szerkesztőségébe. Míg korábbi munkáinak ironiája a kimondatlan polémia és a nyíltan hirdetett szenvtelenség kimunkált feszültségéből fakadt, most már inkább nevének nevezte, amiről írt, és gúnyolódott a nagyokosokon, akik a szerszámokat már használni sem tudják. Szellemes ötletei megritkultak – apró drágakövekként bújtak meg a nagy salaktömbökben, de még mindig megcsillantak a fényben. Amikor például a rabszolga-kereskedelemmel felhalmozott, „igen tisztas vagyonokról” írt, leszögezte:

„az amerikai üzleti vállalkozás ebben az erkölcsi félhomályban tanulta meg, hogyan akadályozza meg a jobb kezét abban, hogy megtudja, mit csinál a bal – és mindig akad tennivaló, amit a legjobb bal kézzel végezni.”

A művelt közönség szemében Veblen neve továbbra is szépen csillogott. H. L. Mencken 1919-ben azt írta, Veblen nemrégiben még „uralta az amerikai kultúrát”, „voltak veblenisták, Veblen-klubok s persze Veblen-gyógyszerek a világ minden bányájára”. Mencken persze a gonosz túlzások mestere volt, de amikor még abban az évben megalapították a New Schoolt New Yorkban – neves baloldaliak, köztük Charles Beard és John Dewey, anyagilag szűkösen felszerelt gyűjtőhelyeként –, akkor Veblent is örömmel hívták, hogy csatlakozzék hozzájuk. Jókor jött az ajánlat, mert az épp irodalmi lappá alakuló *The Dial* szerkesztősége már nem tartott rá igényt.

[...]

Az 1920-as években azután algavirágzásként terpeszkedett el a pénzügyi szektor, amelytől Veblen fiatalabb korában annyira óvott, s megvolt az a szomorú elégtétele, hogy pesszimizmusa igazolódott. Pesszimizmusa miatt nem is illett rá igazán a néha ráragasztott „progresszív” címke. A szakszervezetekben sem látott mást, mint a szerinte legfontosabb feladatnak, a termelékenység fokozásának akadályozóit („Az Amerikai Munkásszövetség maga is anyagi érdekeit érvényesíti, ugyanúgy kész megvívni a csatát a maga kiváltságaiért és profitjáért, mint bármelyik más érdekelt fél.”) Kutatásai során egy olyan munkáosztályt ismert meg, amely – Douglas Dowd, radikális közgazdász szavaival – „nemhogy nem kívánja eltörölni azt a gazdasági rendszert, amelynek alávetve dolgozik, hanem éppenséggel azon igyekszik, hogy minél jövedelmezőbb és megbecsültebb szerepe legyen benne.”

Veblen büszkén vallotta, hogy jó diagnosztika, aki óvakodik gyógymódokat ajánlani [...]. Mégis vonzotta az a technokrata szemlélet, amely a vállalkozók helyébe mérnököket ültet. Utolsó előtti, *The Engineers and the Price System* (A mérnökök és az árrendszer) címmel 1921-ben kiadott könyvében bajainkra egy kevésbé valószínű megoldást körvonalazott: irányítsa az ipart „a műszakiak szovjetje” mint „önirányító Főparancsnokság”. (Aki a XX. század közepének tervgazdaságaiban nőttek fel, itt indokolatlan bizalomra gyanakodhatnak.) Ha a termelő iparágainkat egyetlen egészbe szervezve hozzáértő műszakiak igazgatnák, akik egyedül a javak és szolgáltatások maximalizált termelésére ügyelnének – nem úgy, mint ma, amikor tudatlan üzletemberekkel kell viaskodniuk, akiket egyedül a profit maximalizálása érdekel –, akkor az előállított javak és szolgáltatások mennyisége több száz százalékkal szárnyalná túl a jelenlegi teljesítményt.

Ezzel próbálta kiiktatni a súrlódást. Ám így egy dilemmába ütközünk: Veblen megvetően elutasította a *homo oeconomicus* semmire sem jó, irreális modelljét, ha viszont valóságos emberekkel számolunk, akkor hogy boldogulunk, ha ki akarjuk iktatni a nyereségre törekvés indítékát, a pénz-

szerző késztetést, a szerzésvágyat, sőt még a versengés hajlamát is? Veblen önzetlen mérnökei – akárcsak nemes vadember munkásai – semmivel sem hihetőbbek, mint ama hasznosságot kalkuláló villámszámológépek. Az is érthetetlen, hogy Veblent a maga evolucionista lelkesedésével és az ipar hatékonyságára összpontosító figyelmével miért érdekelték oly kevésbé az újítások. „Most úgy látom, hogy a kommunizmus kínálja a legjobb megoldást” – írta egy barátjának pár hónappal a halála előtt.

Talán jobban járunk, ha nem azal foglalkozunk, amit látott, hanem azzal, ahogyan nézett. Veblen alapozta meg a racionális elemzésnek azt a ma már közhelynek számító gyakorlatát, amelyben egybefonódik az evolucionista és a gazdasági gondolatmenet. Az utóbbi fél évszázadban a technikai apparátus (élén a játékelmélettel) a maga áldásaival egy intellektuális schengeni övezetet alakított ki belőlük, amelyben jól jön a közös formális nyelv. A „hivalkodó fogyasztás” vebleni fogalma izmos örökösre talált az 1970-es évek evolúciós elméletében kifejtett hátrányelvben, amely Veblenből merített annak magyarázatához, miért lehet vonzó a him „mozgást gátló” dísze a biológiai világban. E hipotézis szerint az őz feleslegesen súlyos agancsa vagy a pávakakas extravagáns farktollazata épp pazarló és költséges mivoltával jelzi az állat túltengő evolúciós alkalmasságát. Nagyjából ugyanebben az időben alakult ki a „jelzéselmélet” a közgazdaságtanban annak vizsgálatára, hogy a gazdasági cselekvők milyen formákban próbálnak információt közölni önmagukról – s a végeredmény egy olyan interdiszciplináris esküvő lett, amelyhez újra előszedték Veblent, hogy adja össze a házasulandó feleket.

Manapság a „költséges” és épp ezért hihető jelzések tárgyalása egyaránt előkerül a biológiai és a gazdasági folyóiratokban. Így jelez a magasra szökkenő gazella, amikor azt mutatja meg, mennyire egészséges és mozgékony, hogy kedvét szegje a ragadozóknak, és fokozza társai párosodási kedvét; a Super Bowl nemzeti bajnokságon látható reklám már költséges mivoltával jelzi, hogy a cég

bízik az így reklámozott termékében. A Toyota Prius a garázsod előtt, a fair trade jele a kávédon, a főiskolai diploma az önéletrajzodban – mindezekről a jelzések elmélete mélységesen veblenianus értelmezést ad. Veblen éles szemű megfigyelései divatot teremtettek, s ma már szinte túlzásba is vesszük: intellektuális reflexként működnek.

Ha ez nyárspolgári szemléletnek, netalán embertelennek tűnik – Theodor Adorno részben dicsérőleg azt állította, hogy a kultúrában „Veblen semmi mást nem látott, csak reklámot, a hatalom, a fosztogatás és a nyereség fitogtatását” –, látnunk kell, hogy ez elméleti, nem személyes nyárspolgáriság volt. Utolsó éveiben Veblen egy északi saga fordításával foglalatostkodott. A pénzhajhászás iránti ellenszenvével csak a pénzügyekben mutatott ügyetlensége vetekedhetett. Mindig rosszkor és rossz üzletekbe, részvényekbe fektette be pénzét [...].

Szívroham vetett véget életének 1929. augusztus 3-án, mindössze néhány héttel az előtt, hogy a tőzsde összeomlása minden vagyonát értéktelenítette, miközben az írásait felbecsülhetetlen értékűvé tette.

KWAME ANTHONY APPIAH

Wessely Anna fordítása

A KLASSZIKA-FILOLÓGIÁT VÉGKÉPP ELTÖRÖLNI

Az amerikai egyetemekről kiinduló és mára széles körben elterjedt progresszív rassz-, gender- és dekolonizációs elméletekről régóta sokat hallunk. A felszabadító teóriákon alapuló *affirmative action, me too, black lives matter* mozgalmak eseményei a média napi témái, a liberális főáramhoz tartozók, mint például a *New York Times* vagy a CNN, rokonszenvvel, a jobboldaliak elutasítón tudósítanak róluk.

A *Metazin* évek óta rendszeresen szemlézi a nemzetközi, elsősorban az amerikai sajtót és hírportálokat erről az úgynevezett woke, vagyis „ébre-

dés”-kultúráról. Utóbbi cikkei közül a *Bölcsészettudományok a halálspirálban?* (2021. február 7.) azzal foglalkozik, miként ássák alá a társadalomtudósok szakmájuk tekintélyét azzal, hogy a magaskultúrát, a klasszikusokat, a nemzeti kánont a faji és nemi elnyomás, a kizsákmányolás és a gyarmatosítás legitimációs eszközének tekintik. Az *eltörölkultúra és eltörölő* címűben (2020. március 2.) a kultúrharcban szemben álló felek engesztelhetetlenségéről számol be. Az egyik törésvonal a szólásszabadság kérdése mentén keletkezett. A woke mozgalom hívei akár a szólásszabadság csorbításával is érvényt szereznének a társadalmi igazságosságnak, a konzervatív oldal emiatt „elhallgattató kultúrának” (*cancel culture*) nevezi mozgalmukat, és a szólásszabadság védelmében tiltakozik az általuk cenzúrának tartott politikai korrektség ellen.

Az ideológiai megosztottság harci terepén nehéz elkerülni, hogy az árnyalt véleményeket túl ne harsogják, vagy át ne sorolják az ellenséges szeptetáborba. Ehhez a témához kapcsolódik a *New York Times Magazine* terjedelmes cikke – *Meg akarja védeni a klasszika-filológiát a fehérségtől. Túléli-e ezt a szakma?* címmel (2021. február 2.) <https://nyti.ms/3cyLx18> –, amely éppen az identitáspolitikai nevében történő múltátértékelő és -elhallgattató törekvésekbe enged bepillantást a klasszika-filológia körüli csatározások példáján. A cikk szerzője, Rachel Poser a klasszikus ókortudomány egyik legintranszigenesebb identitáspolitikai harcosáról, Dan-el Padilla Peralta-ról rajzol esszéportrét. Bemutatja életét, munkásságát és politikai aktivizmusát, beszélget vele és a klasszika-filológia néhány jeles amerikai képviselőjével. A nyitó oldalon egész alakos fotón láthatjuk Padillát, a Dominikai Köztársaságban született színes bőrű klasszika-filológust, aki Oxfordban és Stanfordban tanult, jelenleg pedig a római történelem oktatója a Princetoni Egyetemen. Fő kutatási területe a rabszolgák vallása a Római Birodalomban. Elsősorban a klasszika-filológia faji szempontú kritikusaként vált ismertté. Akár a *New York Times* újságírói, Rachel Poser, a *Harper's Magazine* szer-

kesztője is rokonszenvez a kritikai teóriákkal, szemléletmást Padillával is, akinek a tudományágát létében fenyegető célkitűzéseit sem vitatja. Hosszú oldalakat szentel Padilla életrajzának, különös tekintettel a bevándorló feketék nyomorában átélt gyermekkorának, mintha ez nemcsak magyarázná, hanem valamiképpen igazolná is harcias retorikáját.

Padilla már többször felszólalt a klasszika-filológia „rasszizmusa” ellen: „A klasszika-filológia művelői hatalmas károkat okoztak azzal, hogy a klasszikus kultúra pecsétjével igazolják a rabszolgaságot, a fajelméletet, a gyarmatosítást, a nácizmust”, vagy: „A klasszika-filológia, amely körül a modern nyugati egyetem kialakult, rasszizmussal itatta át az egész felsőoktatást”. Jelentős szerepet játszott a „fehérség” fogalmának megalkotásában és ezzel párhuzamosan a fehér szupremácia igazolásában. „Olyannyira egybeforrt a fehérséggel, hogy mára elválaszthatatlan tőle. Közélebről megvizsgálva, a görög-római stúdiókban a fehér felsőbbrendűség nem valami külsődleges, kívülről hozott meggyőződés, hanem a tudományág lényegében gyökerezik.” Ezért nem feltétlenül érdemi meg, hogy jövője legyen – hangoztatta több fórumon is.

2019 januárjában az amerikai ókortudományi társaság (*Society of Classical Studies*) konferenciájának témája éppen *A klasszika-filológia jövője*, és az egyik előadó Dan-el Padilla Peralta volt. Szóváltását a találkozóon Mary Frances Williamsszel az amerikai klasszika-filológusok azóta egyszerűen „az incidensként” emlegetik. Éves összejöveteleik amúgy a szűk szakmai körökön kívül általában nemigen érdekelnek senkit, de „az incidens” nagy médianyilvánosságot kapott. Rachel Poser írásához két év elteltével is kiindulópontul szolgál.

Maga a konferencia teljes terjedelmében megtekinthető az *Inside Higher Ed* honlapon (<https://www.insidehighered.com/> 2019. márc. 4.), és nem minden tanulság nélkül való felidézni néhány részletét. Tízperces előadások követték egymást a bölcsészettudomány évtizedes problémáiról – hanyatló jelentőség, egyre kevesebb diák, alulfinanszírozottság

– és arról, hogy a diszciplinának a faji és nemi egyenjogúsítási törekvések mentén meg kell újulnia.

Az első felszólaló Sarah Bond (University of Iowa) fontosnak tartja a sokszínűséget, a befogadást, a nyitottságot elősegítő környezet megteremtését a tanszékeken. Ennek jegyében javasolja, hogy zárják ki Basil Lanneau Gildersleeve-et (1831–1924) a klasszika-filológia egyik meghatározó tudósát a kánonból a *Richmond Times Dispatch*-ben megjelent rasszista megjegyzéseiért. Egy neves kollégáját pedig – a Facebookon terjesztett, máshol meg nem erősített – szexuális agresszió vádjával iktatná ki a hivatkozásokból.

A következő felszólaló nehezményezi, hogy az ókortudósok minduntalan a görög–latin auctorokkal foglalkoznak, és elhanyagolják el az amerikai bennszülöttek írásait. Ezért inkább elhagyná a görög és a latin nyelv oktatását, vagyis kidobná a filológiát, úgy, ahogy van.

Ezután következett Padilla vádbeszéde: „A klasszika-filológia intézményrendszere eljárásaiban szisztematikusan és céltudatosan eltagadja a színes bőrű tudósok legitim státuszát. A szakma művelői vámpírok és kannibálok, akik veszedelmes erejüket a gyilkolás, a rabszolgatartás és a leigázás igazolására használták fel.” Nehezményezte továbbá, hogy a feketék mindmáig alulreprezentáltak az egyetemeken és a szakma különböző fórumain, elsősorban a tudományos folyóiratokban. „Itt az idő, hogy dekolonizáljuk magunkat. A klasszika-filológia tudástermelésének jövője szempontjából a legalapvetőbb kérdés a következő: hogyan hozhatjuk helyre az elhallgattatást, miként ismerjük el és becsüljük meg a színes bőrű emberek tudását. A fehér férfiaknak hátrébb kell vonulniuk, hogy teret engedjünk a különbözőségnek.” Amíg a publikálás egész jelenlegi rendszerét meg nem szüntetik – amit Padilla a maga részéről nem bánta –, a publikálni vágyó színes bőrű tudósoknak el kell foglalniuk azon fehér férfiak helyét, akik a már elég nyilvánosságot kaptak. „Ez egy olyan jövő, amelyért érdemes küzdeni.” (*Taps*)

Padilla előadásához szólt hozzá a hallgatóságból Mary Frances Wil-

liams, volt kaliforniai egyetemi tanár, az Ókortörténetész Egyesület hírlevelének szerkesztője. „Ahelyett, hogy elmerülnénk a kritikában, talán itt volna az ideje, hogy védelmünkbe vegyük szakterületünket. Kötelességünk, hogy felemeljük szavunkat a görög–latin kultúra védelmében, amely az európai és az amerikai kultúra politikai, irodalmi és filozófiai alapzatát alkotja. A nyugati civilizációról van szó.” Sarah Bond, az előadók pódiumáról erőteljes hangon rendre utasította: „Nincs olyan, hogy nyugati civilizáció!” (Hurrogás a közönség soraiból is.) Williams a hangzavarban is folytatja mondanóját. „A klasszikus szerzők adták nekünk a szabadság, az egyenlőség, a demokrácia eszméit, érdemes műveiket tanítanunk és továbbadnunk. Nem kell bocsánatot kérnünk tantárgyunk miatt.” Még hangosabb hurrogás. „Cicero, Homérosz vagy Démoszthenész olyan értékes emberek, akik a demokrácia védelmére tanítanak bennünket.” Sarah Bond: „Csupa fehér férfi!” Williams kissé megzavarodva folytatja: „Én az érdemben hiszek, nem nézem a szerző bőrszínét. Lehet, hogy maga azért kapta az állását, mert fekete – fordul Padilla felé –, de szeretném azt hinni, hogy azért, mert kiérdemelte.” Felzúdulás a teremben, többen felháborodva felállnak a helyükről, az egyikük (fehér férfi) kiveszi Williams (fehér nő) kezéből a mikrofont azzal, hogy nincs joga itt beszélni. Padilla keserű mosollyal, gúnyosan válaszol, számított rá, hogy ilyesmit kell hallania: „Megmondom, hogy mi a válaszom a klasszika-filológia maga által itt vázolt felfogására. Az, hogy ehhez nekem semmi közöm, ebben csak a maga fehér felsőbbrendűségi érzése nyilvánul meg. Azt remélem, hogy ez a tudományág, abban a formában, amelyben maga látja, kihal, mégpedig amilyen gyorsan csak lehet.” Williams elhagyja a termet, a megbeszélés visszatér nyugodt medrébe.

Williamst kitiltották a konferencia másnapai üléséről. Az etikai bizottság a védekezés lehetősége nélkül elmarasztalta Padilláról tett rasszista kijelentése miatt. Az Ókortörténetész Egyesülete (*Association of Ancient Historians*) elbocsátotta kis szerkesztői állásából, azzal az indokkal, hogy

az AAH a sokszínűség kultúrájának elkötelezett híve. Williams a *Quillette* online folyóiratban (2019. február 6.) fejtette ki részletesebben álláspontját. Padilla röviden reagált rá: „Rasszista felszólalásával maga megsértett engem.”

Az „incidens” után a jobb- és baloldali média egyaránt sokat foglalkozott Padillával. Nemcsak szakmai fórumokon, hanem közéleti lapokban, blogokban, a közösségi hálón mentek neki vagy álltak ki mellette. A klasszika-filológia vitája kikerült az amerikai nagypolitika terepére, a radikális jobb- és baloldali ideológiai elvárások keresztútjára.

Kapva kaptak a témán az *alt-right* szélsőségesek, akik valóban a fehér szupremácia igazolására akarják felhasználni a görög–római hagyományt. A szélsőjobboldali *Breitbart* azzal vádolta Padillát, hogy „megöli” a klasszikusokat. „Azt hittük, hogy ha maradt a tanulásnak egyetlen területe, amelyre garantáltan nem tudnak nyomást gyakorolni a tudatlanság erői, a politikai korrektség, az identitáspolitikai és az elhallgattatás, az nem lehet más, mint a klasszika-filológia. Welcome, barbárok! Róma kapui szélesre tárva!”

Az amerikai szélsőjobb az ókori görög–római kultúrából meríti identitásának szimbólumait, onnan választ példaképeket, azt hirdeti, hogy a régi görögök és rómaiak voltak a fehér kultúra létrehozói. A Római Birodalom újjáépítéséről fantáziálnak, egy „fehér etnoállamról” az észak-amerikai kontinensen. A charlottesville-i fajgyűlölők zászlait a Római Birodalom szimbólumai díszítették, a fehér szupremáciát hirdető szélsőségesek antik álneveket jelentkeznek be honlapjaikon. Január 6-án, a Capitoliumot megrohamozó tömegben is láthattunk görög és római jelmezeket, többek között egy „Trump” feliratú, görög sisakos férfi. A felkelők Leónidasz mondatával zászlajukon törtek-zúztak. *Molon labe*, „Gyere és vedd el!”. Ezt mondta a spártai király a görögöket ostromló perzsáknak, amikor azt követelték, hogy tegye le a fegyvert. Ez lett az amerikai szabad fegyverviselési jog aktivistáinak jelszava is.

A szélsőjobboldali populizmussal a klasszika-filológia mértékadó képviselői is szembefordulnak, akik nem csat-

lakoznak a radikális identitáspolitikai irányhoz. Mary Beard, talán az egyik legnagyobb élő brit klasszika-filológus, a *Wall Street Journal*-ben válaszolt az egyre erősödő európai és amerikai migránsellenességre és a jobboldal politikai mítoszépítésére. „A rómaiak csodálkoznának a legjobban a migrációval és a menedéjjoggal kapcsolatos problémáinkon, mert a birodalom a befogadásnak és a népek szabad mozgásának elvén alapult.”

A Padillával egyetértő, elkötelezett „progresszívek” a szélsőjobb csatakiáltások arra tüzelik, hogy még harciasabban vádolják rasszizmussal a klasszika-filológia egészét. A *NYTM*-cikk idézi Joel Christensent, a Brandeis Egyetem professzorát, aki kijelenti, hogy ma már úgy érzi, erkölcsi és intellektuális felelőssége, hogy kurzusain rávilágítson tárgya rasszista történetére. „Máskülönben támogatjuk a populista propagandát.” A cikk idéz továbbá Rebecca Futo Kenneyt, a Denison Egyetem professzora blogjából (rfkclassic.blogspot.com) is: „A »nyugati civ« (mármint civilizáció) kialakulása történetileg az imperializmushoz, a kolonializmushoz, a fehér felsőbbrendűséghez, az ókortudományhoz és a kiváltságokhoz kötődik, egy fehér, keresztény eliktultúra, amely univerzálisnak és minden más felett állónak tartja magát.”

A *NYTM* cikke beszámol róla, hogy a tudományág az utóbbi évtizedekben jelentős átalakuláson ment keresztül. Sok klasszika-filológus véli úgy, hogy a diszciplínának valóban volt szerepe a fehér felsőbbrendűség megkonstruálásában, hogy a „nyugati civilizáció” megnevezés egyes szerzőknél a „fehér civilizáció” eufemisztikus jelölője, amivel szembe kell nézni, és amit le kell bontani. A jobboldali demagógiával ellentétben, tanulmányaikban leszögezik, hogy a görögök és a rómaiak nem tartották magukat „fehérnek”, hogy gyakran színesre festették márványszobraikat, amelyeknek sápadt testét a XVIII. század óta fetisizálják. Azt is hangsúlyozzák, hogy az i. e. V. századi Athénban, melyet a demokrácia bölcsőjeként tisztelnek, rabszolgák ezrei dolgoztak a rézbányákban, a politikai részvétel pedig a szabad férfiakra korlátozódott. Egyre több

kutató törekszik arra, hogy az eliten, a máig megbecsült görög és latin irodalmi művek szerzőin kívül figyelmet fordítson az ókori népek alsó rétegeire, a nőkre, a rabszolgákra, a bevándorlókra is, akikről többnyire nem maradtak fenn feljegyzések. Megsokasodtak és népszerűvé váltak a „Társadalmi nem és rassz (*gender and race*) a klasszikus ókorban” címmel indított kurzusok.

A Howard and Emory Egyetemen a régi Mediterráneum szakba integráltan tanítják a klasszika-filológiát, figyelmüket kiterjesztik a tengeren túlra, Egyiptomra, Anatóliára, Levantéra, Észak-Afrikára. Deklarált céljuk, hogy feladva a felvilágosodás felállította hierarchiát, visszatérjenek a reneszánsz modellhez, amelyben a sokszínű ókori világot vegyes népeesség lakta.

Josephine Quinn (Oxford) szerint is „érdekesebb úgy elbeszélni a Nyugat történetét, hogy egyik alkotó kultúráját sem értékeljük többre a másikonál”.

Rachel Poser cikke az újabb, kritikai munkákra támaszkodva zanzásított eszmetörténeti összefoglalót is ad, amelyet alább kivonatolok.

Mai formájában a klasszika-filológia a XVIII–XIX. század műve, ekkor szabadult fel az európai egyetemek az egyházi irányítás alól, a görög-római stúdiumok szolgáltatták a kontinens új, szekuláris eredettörténetét. A görög és a latin írások megingatták a Biblia egyeduralkodó morális tekintélyét, ami felszabadító erőt kölcsönzött nekik. A felvilágosodás filozófusai, mint Diderot vagy Hume, a szabadságról alkotott számos gondolatukat a klasszikusok műveiből vezették le. A szabadság kihirdetésének egyik legnagyobb hatású példája, Periklésznek Thuküdidész lejegyzésében ránk maradt halotti beszéde (i. e. 431) volt, melyet a harctéren elesett athéniak sírja felett mondott. Azért dicsőíti városát, mert „mindenki számára egyenlő jogokat biztosít”.

A felvilágosodás nemes eszméi azonban – folytatja Poser – elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a nacionalizmus-, a bőrszínapalapú diszkrimináció (kolorizmus) és a haladás diskurzusával, amely a modern gyarmatosítás idején alakult ki, amikor az európaiak kapcsolatba kerültek más, eltérő tradíciójú népekkel. A fehér fel-

sőbbrendűség tudatát éri tetten Poser a művészettörténet atyjaként tartott Johann Joachim Winckelmann írásában is, aki a görög márványszobrokat az emberiség csúcsteljesítményének tartotta, „amelyet egyetlen más, régi vagy modern kultúrában sem tudtak felülmúlni”. „Ha nagyok, sőt, ha lehet, utánozhatatlanok szeretnénk lenni, az egyetlen út számunkra a görögök utánzása.” – „Minél fehérebb a test, annál szebb.”

Míg a reneszánsz tudósok az antik világ sokszínűségétől voltak elragadtatva, a felvilágosodás gondolkodói egy olyan hierarchiát kreáltak, amelynek csúcán a fehérnek tartott görögök és rómaiak állnak, mindenki más alattuk helyezkedik el. „Ez a fajta kirekesztés állt a klasszika-filológia projektjének középpontjában” – erősíti meg Paul Kosmin (Harvard). A felvilágosult gondolkodók közé tartoztak az amerikai alapító atyák is, akik a többség zsarnokságától tartva a Római Köztársaságot tekintették az új állam számára követendő példának, míg a választójog kiterjesztése után az amerikaiak későbbi generációi az athéni demokráciából merítették inspirációt. Amióta az Egyesült Államok globális nagyhatalom, gyakran méri magát a Római Birodalomhoz. A klasszikus alapművek, melyek ha csak fordításban is, kötelező olvasmányok voltak a nyugati civilizációval foglalkozó egyetemi kurzusokon, hozzájárultak egy koherens nemzeti történelem kialakításához. „A XIX. század végéig a kereszténység mellett az ókortudomány volt Amerika legmeghatározóbb szellemi programja” – zárja összefoglalóját Caroline Winterer (Stanford) mondását idézve Poser, ami az adott kontextusban csak súlyos szemrehányásként értelmezhető.

A görög-római kultúrára támaszkodó felvilágosodást, amelyen a nyugati világ demokráciái alapultak, a kritikai elméletekre hivatkozó munkák a fehér szupremácia terjesztése miatt marasztalják el. Pedig ha van valami, ami megkülönbözteti a nyugati civilizációt, az nem a kereszténység, hanem a felvilágosodás. Az identitáspolitikai végtelen hívei azonban a történelemben mindenütt faji és nemi elnyomást szimatolnak. Ennek jegyében szemükben gyanús és elvetendő

a nyugati civilizáció választott rokon-sága is a klasszikus ókorral.

Kwame Anthony Appiah (a *NYTM* etikai rovatának vezetője) a *Nincs is olyan, hogy nyugati civilizáció* című előadásában így ostromozza a klasszikus alapokat: „Az a nyelv, amelyen a klasszikus tradícióknak a mai világban való jelenlétéről beszélünk, egy különleges, már-már genetikai kapcsolat eszméjét hordozza.” – „A fehér amerikaiak és európaiak azt képzelik, hogy a tudás almáját egyenesen az ókoriak adták tovább nekik. A vélt rokonság értékes születési előjog, a ragyogó nagyság biztosítója. Ez a hit olyan mélyen gyökerezik, hogy még a filozófus John Stuart Mill is azt mondta a maratoni csatáról, amelyben a görögök viszszaverték az első perzsa inváziót (i. e. 490), hogy az volt az angol történelem egyik legfontosabb eseménye.”

Padilla mindenki másnál radikálisabban ostromozza tárgyát. Még azokkal a kollégákkal szemben is bizalmatlan, akik a tárgy megújítására törekcsenek. „Nem elég elmagyarázni, hogy sohasem létezett liliumfehér Római Birodalom. Ahhoz, hogy lebontsuk azokat a hatalmi struktúrákat, amelyeket a klasszikus tradíció segített kiépülni, egyszerű tényfeltárásnál többre van szükség. A klasszikus ókor merőben új történetét kell megírunk.” Ennek érdekében szétrobbantaná a kánont, „az utolsó csavarig” átalakítaná a tantárgyat, még a „klasszikus” jelzőt is kidobná.

Minthogy a diszciplína régóta tartós szövetségben áll az uralom és az elnyomás erőivel, minden javítási szándék hiábavaló – mondja egyik beszélgetésük során Rachel Posernek. Majd így folytatja: „A klasszika-filológia és a fehérség ugyanannak a testnek csontja és húsa, erősen összenőttek, és talán együtt fognak meghalni.” A klasszika-filológia csak akkor érdemes a túlélésre, ha az „ellenállás csatamezejévé” válik azoknak a közösségeknek a számára, amelyeket a múltban befeketített.

Rachel Poser leszögezi: „Ha úgy tekintünk a klasszika-filológiára, ahogy Padilla, összetörjük a tükröt, mindenestül elítéljük a klasszikus örökséget mint az egyik legártalmasabb mesét, amelyet valaha elmondunk magunknak.”

Padilla a múlt szemeszterben az Activist Graduate School „Szakítás a tradícióval” kurzusán oktatott vendégtanárként, ahol a régi szövegeket a kritikai rasszelmélet és a szervezési stratégiák szemszögéből tárgyalták. Ennek kapcsán azt mondja: „A mai élet politikája teszi a klasszika-filológiát produktív kutatási tereppé. Azt akarom, hogy amikor az emberek a klasszika-filológiára gondolnak, akkor a színes bőrűekre gondoljanak.” De ha a klasszika-filológia megbukik ezen a vizsgán, akkor kész az egész feladni. „Akkor megszabadulnék a klasszika-filológiától úgy, ahogy van.” Walter Scheidel, Padilla egyik korábbi stanfordi mentora egyetért vele: „Nem hinném, hogy egyetemi tantárgyként léteznie kell.”

Megszüntetésének legegyszerűbb módja az volna, ha feloszlatnák a tanszékeiket, és az ott dolgozókat áthelyeznék a történelem, a régészet és az idegen nyelvek tanszékeire. Jan Morris történész és újságíró is ezen a véleményen van: „A klasszika-filológia megteremtette az euroamerikai alapító mítoszt. Valóban kell ez nekünk?”

A válasz egyetemi berkekben sokak szerint igen. Voltak, akik csak magánbeszélgetésben merték megmondani Rachel Posernek, hogy aggódnak a diszciplínáért. A 65 éves Denis Feeney, Padilla kollégája Princetonban, szomorúnak tartja a fejleményeket. Nyugdíjba vonulása után leghőbb vágya, hogy megint leülhessen Homérosszal. Mentegeti tantárgyát az antietalista támadásokkal szemben: „A klasszikus tradíciót gyakran állították radikális és felforgató ügyek szolgálatába. Emberjogi mozgalmak és marginális csoportok a világ minden táján erőt merítettek egyenlőségért való harcukhoz a régi szövegekből, az afrikai-amerikaiaktól az ír republikánusokig vagy a haiti forradalmárokig, akik vezetőjükben egy fekete Spartacust láttak. Euripidész Médeája a feminista ellenállás szimbolikus figurája Simone de Beauvoirnál. Sappho költészete reményt és vigaszt nyújtott olyan homoszexuális költőknek, mint Oscar Wilde.” „Bizonyos hangulataimban úgy érzem, hogy ez csak egy kétségbeesett pillanat, hogy vannak emberek, akik mindenáron megpróbálnak jelentőségre

szert tenni, még akkor is, ha ezt csak önmagukat bevádolva érhetik el. Nem hinném, hogy volna szaktudomány, amely mentesülne attól, hogy része az ország történelmének. Hogy a klasszika-filológia megkülönböztetetten bűnös volna? Nem gondolnám.”

Mary Beard óvatossában fogalmaz: „Nagyon csodálom Dan-el munkásságát, nagyon kedvelem őt. Magam is kárhoztatom a diverzitás hiányát a klasszika-filológiában, de elítélni a klasszikus kultúrát ugyanolyan leegyszerűsítés volna, mint feltétlen tisztelettel adózni neki.”

Egy 2019-es beszédében, akár csak Denis Feeney, ő is arra kényszerült, hogy diszciplínája védelmében kézenfekvő dolgokat magyarázzon el: „Lehet, hogy a klasszika-filológia átpolitizálódik, de önmagában nincs politikája.” „Mint a Biblia, a klasszikus tradíció is egy tekintélyes nyelvezet, egy szótár, amelyet jóra és rosszra is használhatnak felszabadítók és elnyomók egyaránt. A görög-római civilizáció évszázadokon keresztül a legkülönbözőbb háttérű embereknek volt példa, egy mátrix, amelynek segítségével megfogalmazták és megvitták eszméiket szépségről, etikáról, hatalomról, természetről, állampolgárságról, és természetesen a fajokról is.” Idézi a nagy reneszánsz, tudós, Anthony Grafton (a Princetoni Egyetem *European Cultural Studies* programjának vezetője) előszavát a *The Classical Tradition* című enciklopédikus műhöz: „Kimerítő tárgyalása annak, miképpen határozta meg magát a világ a görög–latin antikvitáshoz való viszonyában, egy teljes körű világtörténelemmel érne fel.”

A feminista Amy Richlin, a Kaliforniai Egyetem tanára, aki jelentősen hozzájárult ahhoz a fordulathoz, amely a Római Birodalom női szempontú tanulmányozásához vezetett, csak kacagott, amikor a cikk szerzője megkérdezte tőle, mit szól az ötlet-hez, hogy az Ivy League egyetemén szétrobbantanák a klasszika-filológia tanszékeket. „Sok szerencsét hozzá! Ezek a tanszékek dotációt kapnak, bolondok volnának magukat önként megszüntetni.” Arra a kérdésre azonban, hogy ez, ha nem lehetséges is, kíváncsi volna-e, elgondolkodott: „Generációm kétes sikereinek egyi-

ke, hogy szétzúzta a kánont. Nem hiszem, hogy akkoriban el tudtuk volna képzelni, hogy ezzel saját magunkat tesszük működésképtelenné, de ezt tettük. Ha széttöbbantanák a klasszika-filológia tanszékeket, az tényleg a vég volna.”

Tavaly júniusban, amikor az antirasszista tiltakozások országszerte kibontakoztak, Padilla tudományágán túlnyúló politikai aktivitásba fogott. Szerzőtársaival – Jenny Greene asztrofizikussal, Andrew Cole, irodalomtörténésszel és Tracy K. Smith költővel – egy 48 reformjavaslatot tartalmazó nyílt levelet írtak a Princeton Egyetemnek címezve. „Amerikában alapvető és rendszerszerű a fekete-ellenesség” – kezdődött a levél. „A rasszizmus iránti közömbösség miatt gyakran nem érvényesül a campuson a mikroagresszióval és a nyíltan rasszista incidensekkel szembeni legitim intézményes védelem.” A levelet a tantestület több mint 300 tagja írta alá. Válaszul Joshua Katz, Princeton prominens klasszika-filológusa a *Quillette*-ben közölt véleménycikében a Black Justice League nevű diákcsoportot terroristának nevezte, és arra figyelmeztetett, hogy a levélben megfogalmazott javaslatok némelyike polgárháborúhoz vezethet a campuson. Az egyetemen nem sokan álltak ki Katz kemény szavai mellett, de távolról sem ő volt az egyedüli, aki néhány felvetést oktalannak, sőt veszélyesnek tartott. A legvitatottabb az a javaslat volt, hogy alakítsanak felügyelőbizottságot a rasszista magatartás, kutatás és publikáció nyomon követésére és szankcionálására. Többen is úgy vélték, hogy egy ilyen testület veszélyeztetné a szabad beszédet és a kutatási szabadságot az egyetemen.

Az ellenvetésekre Padilla azt válaszolta, hogy az aggodalom a szólás-szabadságért téves. „Nem gondolom, hogy a szólásszabadság vagy a szabad eszmecsere öncélú érték volna. Ha őszinte akarok lenni, ezek csupán eszközök, a cél az emberi kiteljesedés (*human flourishing*).”

A TUDOMÁNY IMMUN-RENDSZERE

Jövőnk a gyermek. Adalékok a népességgyarapodás társadalmi programjához I. Írta és szerkesztette: dr. Benda József és Prof. Em. dr. Báger Gusztáv. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2019. 430. oldal, 5000 Ft

Magyarország nemes hagyománya, hogy a népesedési kérdések, a demográfiai folyamatok megvitatása sohasem korlátozódott egy szűk tudósközösség tagjaira. Mivel a népesedési kérdések legalább száz éve, Trianon óta a szélesebb közvélemény szemében is nemzeti sorskérdésnek, sőt létkérdésnek számítanak, teljesen természetes, hogy nemcsak a demográfusok, statisztikusok, hanem a politikusok, értelmiségiek és minden érdeklődő polgár véleményt formálhat és formál is róluk.

A „demográfusok” és a téma iránt nemzetféltő indítatásból érdeklődő értelmiségiek közötti félreértéseknek, konfliktusoknak is régi hagyománya van.¹ A demográfusok a témával főállásban foglalkozó tudósként szívesen tartanák fent maguknak a megmondóember szerepét: sokszor lenézik, negligálják, ha egy „civil” szakmai háttértudás nélkül, őszinte aggodalommal próbálja értelmezni, magyarázni a népesedési folyamatokat. Jellemző taktika, hogy a „civil” megnyilatkozásaiban kipécézik a tárgyi tévedéseket, statisztikai félreolvasásokat – s mivel a demográfia komoly módszertani ismereteket igényel, ilyet elég könnyű találni –, és ezekre alapozva negligálják az egész gondolatmenetet.

A másik oldalról a „civil” gyanakvással közelítenek a sokszor érthetetlen, érzelemmentes szaktudományos munkákhoz, amelyek mögött a nemzeti sorskérdésekre való vakságot, rosszabb esetben tudatos eltussolást vélik felfedezni.

Ebben a hosszú évtizedek óta párhuzamosságban létező világban bizonyos tekintetben újdonságot jelent

Benda József váratlan felbukkanása. Benda többek között „bioenergetikai és pszi sebészeti” tanulmányok elvégzése után,² egy vallásszerű jegyeket mutató „neuro-lingvisztikus programozás” nevű áltudományból³ szerzett „mester” fokozattal és neveléstudományokból szerzett kandidátusi fokozattal van felszerelve. Önéletrajza⁴ szerint is bár sokáig „olasz marhakereskedővel kereste kenyerét”, de volt már könyvkiadó, szervezetfejlesztő, vezetési tanácsadó és „postás, vagonkirakó, gyári segédmunkás, újságárus, filmrendező asszisztens, nyomdász, fényképész, sorkatona, könyvtáros, nevelőtanár” is. Ez a Benda József, túl a hatodik ikszen, forprofit üzleti vállalkozásai felszámolása után 2015 körül váratlanul népesedési kérdésekkel kezdett foglalkozni, és az elmúlt években arra tett kísérletet, hogy aggódó civilből demográfus kutatóvá pozicionálja át magát.

Ez a próbálkozása formailag egyértelműen sikeresnek tekinthető, hiszen ma már ő a Magyar Közgazdasági Társaság Demográfiai szakosztályának elnöke, a Gyermek- és Családbarát Magyarországért Alkotó Műhely vezetője, aki demográfusként jelenik meg és nyilatkozik a legkülönbözőbb sajtótermékekben a *Magyar Nemzettől* a HVG-ig. Míg 2016-ban ugyanő még a „hobbyi népességkutató” eposzi jelzővel szerepelt a sajtóban,⁵ 2021-ben már mint komoly tudóssal készült vele interjú ugyanezekben az orgánumban (pl. HVG 2021. 13. szám). Míg a 2015-ös *A szakadék szélén* című népesedési tárgyú kötete kapcsán – a körülötte kialakult politikai botrányoktól és elhatárolódásoktól eltekintve – még nemigen merült fel a gyanú, hogy netalán tudományos értékű szakkiadvány lenne, napjainkra ez is megváltozott.

Szerkesztőtársával, a már nyolcvan felett járó Báger Gusztávval – aki egyébként sokkötetes kiváló költő és közgazdász, a Monetáris Tanács volt tagja – közösen írtak⁶ és szerkesztettek egy kötetet *Jövőnk a gyermek. Adalékok a népességgyarapodás társadalmi programjához I.* címmel. Egyértelműen tudományos produktumnak szánták; nem kevesebb mint nyolc (!) alkalommal mutatták be 2019 novembere és 2020 januárja között,

többek között a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskolán és a KSH Könyvtárban. Ezek a „könyvbemutató konferenciák” komoly kutatók is aktívan részt vettek. A kötetről recenziókat közölt a *Statistikai Szemle*, a *Munkaügyi Szemle*⁷ és további szakfolyóiratok.

Ha az olvasó kézbe veszi ezt a Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány által, 2019-ben kiadott, igen méretes könyvet, amelynek 2020-ban már a második kiadása is megjelent, meglehetősen eklektikus élményben lesz része. A kötet invokációval kezdődik, amelyben egy Zrínyi Miklóst ábrázoló kép alatt Benda József Ady Endrét és Vass Albertet emlegetve köszönetet mond a támogatóknak, majd Isten áldását és segítségét kéri, „hogy vezetőink (sic!) és olvasóink kellő bölcsességgel és tisztelettel (sic!) tekintsenek majd a munkára” (9. old.).

Ezután következik az *Ajánlások* címet viselő fejezet, amely tartalmaz három rövid ajánlást (Borhy Lászlótól, Bagdy Emőkéától és Kovács Árpádtól), továbbá dr. Benda tollából a bevezetést, a vezetői összefoglalót és egy emlékezést Fekete Gyulára. Az ajánlások kételyeket ébresztenek az olvasóban. Kovács Árpád például így ír: „A gyűjtemény szerkezetét jól választották meg. A »Kiinduló tézisek« mindenki számára egyértelművé teszik a megoldandó problémát.” Bagdy Emőke szerint „A zárzó társadalompolitikai hitvallás, megindítóan őszinte vallomás és megmaradásunk reménységének üzenete”. Csak hogy a kötetben nincs sem „Kiinduló tézisek” fejezet, sem zárzó. Vajon az ajánlók mennyire ismerik ajánlásuk tárgyát?

Ezt követi mintegy 70 oldalon *A kihívás* főfejezet, amely fejezetekre, alfejezetekre, al-alfejezetekre bomlik, sőt még egy al-al-alfejezet is van. A szöveg mintegy 80%-a dr. Benda munkája, az alfejezetek szerzői Pleschinger Gyula, illetve a Jelenczki István – dr. Zseni Annamária szerzőpáros.

Majd jön *A gyógyulás útja, a megoldások iránya és a Gyorsan elvégzendő feladatok* Benda Józseftől. Az utóbbi mintegy 80 oldal, amit túlnyomó részében a „Hivatásos Szülők életpálya modell” (Hiszük) ismertetése tölt ki, de a végére bekerült két rövid, oda nem illő szövegecske is, amelyek

új intézmények alapítását sürgetik. Bagdy Emőke, Császár Nagy Noémi és Benda József egy Család- és Közösségfejlesztő Intézet alapítását javasolja, Sonkoly Gábor pedig az ELTE-n alapítandó Demográfiai Intézet tervét vázolja.

A következő, *Középtávon ható javaslatok* című fejezetet négy szerző egy-egy népesedéspolitikai javaslatát ismerteti röviden (Szabó Ildikó: *Adóósztozók a gyermekvállalás növelésére*; Csomós József: *Nemzeti lakásprogram*; Monostori András: *Szülőkötvény*; ifj. Fekete Gyula: *Társadalombiztosítási kötvény*).

Ezután a *Hosszú távon ható javaslatok* négy újabb népesedéspolitikai javaslat kifejtését tartalmazza: Benda József: *A gazdasági értéklánc újragondolása*; Botos József – Botos Katalin: *A gyermeknevelés: befektetés a nyugdíjba*; Giday András – Szegő Szilvia: *A nyugdíjrendszer fedezettsége*; Árva László – Mádi László: *A társadalombiztosítás hosszútávú finanszírozása*.

Az intézkedésekről szóló főfejezetek szerkesztője Báger Gusztáv. Ebből arra következtethetünk, hogy a könyv többi részét nem ő szerkesztette, hanem Benda József, aki a szerzőség

esetén is így járt el. A Báger Gusztáv által szerkesztett részben a javaslatoknál minden esetben a szerzőkön túl is fel van sorolva jó néhány név, „az alkotómunkában részt vevő szakértők” neve.

Eddig tehát a különböző fejezetek (legalább) kilenc népesedéspolitikai javaslatot mutattak be, néhány kiegészítő (intézményalapítási) javaslattal együtt. Ezeket a következő főfejezet (szerzője Benda József), amely *A megoldások áttekintő táblázatai* címet viseli, ismét bemutatja. Ez a cím azért becsapós kissé, mert a fejezet nemcsak táblázatokat tartalmaz, hanem például egy „hatáselemzést” is.

Ezt követően újabb összefoglaló főfejezet következik, szintén Benda József tollából, *Összefoglalás és következtetések* címmel. Majd váratlanul részleteket olvashatunk a *Szigeti veszedelemből*, a *Kőmíves Kelemenéből* és Oláh Gergő *Hozzád bújnék* című slágerének szövegéből (a szám a 2019-es *Dal* című vetélkedőben mérsékelt sikert aratott). Ezt követi a szakirodalom, amelynek a felsorolásával a kötet első, mintegy 300 oldalas részévéget is ér.

A kötet további jellegzetessége, hogy valaki a szövegbe az információk átadását szolgáló ábrák és a táblák mellé meglepő számban (több mint száz esetben) illesztett a témához többé vagy sok esetben kevésbé kapcsolódó műalkotás-reprodukciókat, karikatúrákat, fotókat is. Ezek „funkciójára” majd a későbbiekben visszatérek, azt azonban érdemes megemlíteni, hogy igen sokszínűek, illetve sok esetben „értelmезést” is mellékeltek hozzájuk. Például egy férfiemberre taposó hatalmas lábat ábrázoló, forrásmegjelölést nélkülöző kép alá a következő felirat került: „A makrotársadalmi környezet meghatározza a családok közérzetét” (185. old.). Vagy: „Mary Cassatt: Berthe gyermekeivel; egy harmonikus kapcsolat a múlt századból (1900)” (110. old.); A Csávossy család sírboltját ábrázoló fotó alá pedig ez került: „Papd, pusztuló katedrális, 2015” (29. old.). A szövegeket továbbá eléjük és közibük ékelt hol bölcs, hol kevésbé bölcs idézetek sokasága tarkítja az Edda Művektől Máté evangélistán keresztül Novák Katalin miniszter asszonyig.

1 ■ A 70-es, 80-as évek népesedési vitáit ebből a szempontból kiválóan mutatja be: Heller Mária – Némédi Dénes – Rényi Ágnes: *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986*. In: Monigl István (szerk.): *Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986*. KSH-NKI Kutatási jelentések, 37. 13–126. old.

2 ■ Lásd pl. <https://www.origo.hu/itthon/20160107-szingliadorol-szervez-beszelgetest-a-kdnp-ifitagozata.html>

3 ■ https://en.wikipedia.org/wiki/Neuro-linguistic_programming#Scientific_criticism

4 ■ <https://startlap.academia.edu/BendaJ%C3%B3zsef/CurriculumVitae>

5 ■ Lásd „hobbyi népeségkutató (van, aki gyufásdobozokat gyűjt, mindenkinek kell egy hobbi)” <https://24.hu/kozelet/2016/01/15/nem-minden-kdnp-s-otlet-hulyeseg-de-a-nagy-reszuk-azert-eleg-kommunista/>

6 ■ A két személy az általam ismert első kiadás címlapján még „csak” szerkesztőként tűnik fel, az impresszumban azonban már „Írta és szerkesztette: dr. Benda József és Prof. Em. dr. Báger Gusztáv” szerepel.

7 ■ <https://doi.org/10.20311/stat2020.12.hu1420> <http://www.munkaugyiszemle.hu/jovonk-gyermekek-adalekok-nepesseg-gyarapodas-tarsadalmi-programjahoz-i-recenzio>

A terjedelmes kötet második részét mintegy 150 oldal melléklet és függelék teszi ki. Ennek részletes bemutatásától eltekintek, mivel első pillanatra kevésbé logikusnak tűnő rendben szerepelnek benne különféle anyagok. Komolyan vehető, fontos és alapos, az egyes javaslatokhoz hozzászóló szakértői vélemények, a nemzeti lakásprogram háttérdokumentumai keverednek névlistával, fohással, moderátori felkérő levéllel, érthetetlen táblázatokkal, „szervezeti szabályzat”-részletekkel, Benda Józsefet dicsőítő és buzdító, szerző megjelölése nélküli „csaszustuskákkal”⁸ és egyébekkel.

A szöveg mintegy fele értékelhető tehát tudományos jellegű produktumként, ezek mintegy kétharmadát Benda József írta. Többségük „elméleti” jellegű, például a demográfiai helyzet ismertetése vagy általános tudományos szövegnek szánt elemelkedés a népesedési folyamatok okairól. Az ő nevéhez kötődik egy konkrét népesedéspolitikai javaslat is, a hivatásos szülők életpályamodell (Hiszük), amely mind terjedelmét, mind kidolgozottságát tekintve kitűnik a kötet többi írása közül. A „fél kötet” maradék egyharmadában különféle szerzők különféle szövegei olvashatók – jellemzően javaslatok egyes népesedéspolitikai intézkedések végrehajtására. A következőkben ezzel a három szövegrésszel foglalkozom.

Benda József demográfiai helyzetleírása, valamint következtetései a társadalomtudományos gondolkodás és módszertan paródiájának, megcsúfolásának tűnnek. A szerzőnek vannak ötletei, elképzelései, de láthatóan nem ismeri sem az okság tudományos fogalmát, sem a feltételezett oksági viszonyok ellenőrzésére használt módszereket. Ennek illusztrálására nézzük az egyik központi gondolatmenetét: 1948-tól a nőket munkába állították, és ha gyermekeket vállaltak, akkor a „hat hetes (!) gyermekágyi segélyt követően naps, hetes és hónapos bölcsődébe terelték a gyermekeket” (62. old.). Ennek hatására egyfelől zuhanni kezdett a születések száma („nyilvánvalónak tűnik az összefüggés az édesanyák munkába kényszerítése és a gyermekszületések számának csökkenése között”). Ezt a megszüle-

tett gyermekek is megsínylették: „Az adatok azt valószínűsítik, hogy ez a nemzedék [...] tömeges méretekben szenvedhetett el pszichés és idegrendszeri sérülést az erőszakosan megszakított anya-gyermek kapcsolatok miatt.” (66. old.) Ez a sérült generáció aztán nem is házasodott, unokái meg sem születtek, és ez a jelenlegi demográfiai katasztrófa eredendő oka.

Ez idáig egy – meglehetősen merész, de – legitim tudományos feltételezés is lehetne. Az a gondolat, hogy az anyák szülést követő igen korai munkába állása a gyermek kötődési képességeit oly mértékben károsítja, hogy az későbbi pszichés fejlődésére, felnőttkénti demográfiai viselkedésére is kihat, nem új elképzelés, és nem is irreális.

A szerző azonban látványosan nem törődik a tudományos bizonyítás négy alapvető kívánalmával:

1. Egyáltalán nem érdekli, hogy a kiinduló állítás igaz-e. Azt állítja például, hogy Magyarországon az 1950 és 1967 között született generáció igen fiatal korban jelentős arányban bölcsődébe került. Ha megnézi a statisztikákat,⁹ rájött volna, hogy 1951-ben például Magyarországon összesen 7268 gyermek járt bölcsődébe, ami az akkori 0–3 éves korosztálynak kevesebb mint másfél százaléka. Ez a szám 1960-ra 31 970 főre növekedett, ami még akkor is a 0–3 évesek kevesebb mint egytizedét tette ki. Tehát az adott generációk túlnyomó többsége nemhogy néhány hetes korában, de egyáltalán nem került bölcsődébe. Ezek után értelmetlen feltenni a kérdést: „Vajon mit élhetett át az 1950–1967 között született nemzedék a kapcsolatokra legérzékenyebb csecsemőkorban,

akkor, amikor 6 hetes korától napos/hetes bölcsődébe került?” (65. old.) Egyáltalán, mire támaszkodik az a téves állítás, hogy „voltak olyan időszakok, amikor a csecsemők, kisgyermekek közel fele bölcsődében, édesanyjuk pedig a gyárakba kényszerítve töltötték napjaikat” (62. old.)? A szöveget itt két kép támasztja alá: ez egyetlen bilin ülő bölcsődések, a másikon egy Madonna látható a gyermek Jézussal.

A képekkel bizonyítás mint módszer másutt is megjelenik. Például a már említett, „az erőszakosan megszakított anya-gyermek kapcsolatok miatt” tömegesen elszennvedett „pszichés és idegrendszeri sérülés” kijelentéséhez hivatkozásként a Leonardónak tulajdonított *Madonna Litta* és Feszty Masa *Úti boldogasszonya* szerepel. A társadalomtudományban azonban az állítások ténybeli igazságát nem műtárgyakkal, hanem forráshivatkozásokkal szükséges igazolni, alátámasztani.

2. A szerzőt az sem nyomasztja, hogy az övéhez hasonló feltételezéssel más országokban már sokan éltek, és igazságtartalmát erre valóban alkalmas individuális követéses adatbázisokon tesztelték is. Születésüktől fogva követték olyan gyermekek fejlődését, akiknek anyja korán munkába állt, és olyanokét, akiké nem. Különféle kontrollváltozók segítségével többváltozós modellekben tesztelték az anya korai munkavállalásának hatását a gyermek fejlődésére. A téma szakirodalmában az elmúlt évtized(ek)ben elképesztő méretűvé dagadt. Noha a különféle kutatások különféle hatásokat mutattak be, egyik vizsgálat sem igazolt megközelítőleg sem olyan erős összefüggést, amelyet a szerző feltételez (sőt bizonyítottnak vél). Hipotézisei felállításakor tehát előzetesen nem tekinti át a vonatkozó szakirodalmat, ami pedig szintén a tudományos működés alapvető előfeltétele.

3. Benda hipotézise az általa használt makroszintű adatokkal módszertanilag korrekt módon nem is

8 ■ Pl. „Elkötelezettje vagy a nagy Ügynök, átérzed a Nemzet sorsát, felelősséget vállalsz érte, és ahhoz méltó kitartással, áldozatvállalással vitted végig. Nem feladatot kerestél, Dolgod van! Köszönöm, hogy dolgozhattam Veled a számomra is szent cél érdekében.” (380. old.)

9 ■ Pl. Kisgyermek napközbeni ellátása. KSH 2012. www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kisgyermnapkozbeni.pdf

tesztelhető. Elképesztő megoldásokat alkalmaz. Például a 77. oldalon leközlő egy ábrát, amelyben a „bölcsődés gyermekek számát” és a 14 évvel későbbi „bűnelkövetők számát” fekteti egymásra, egybéként azzal sem törődve, hogy a két adat nagyságrendje igencsak eltér egymástól... Mivel a két görbe jól illeszkedik egymásra, gond nélkül megállapítja, hogy „a bölcsődébe járó gyerekeknek nagyobb esélyük volt/van arra, hogy később bűnelkövetővé váljanak”. Az, hogy két társadalmi tényező látszólagos, időben késleltetett együttjárása még természetesen nem bizonyítéka semmilyen oksági összefüggésnek, a társadalomtudományos egyetemi alapképzésben elsajátítandó ismeretekhez tartozik.

4. Végül pedig a szerzőt egyáltalán zavarják a szövegbe mégiscsak bekerülő tények, és vidáman közzé, hivatkozik nem létező adatokra. Láthatóan nem törődik olyan apróságokkal, hogy az egyik ábra címében „1990 és 2005 között” szerepel, forrásként egy 2015-ös KSH-kiadvány van megadva, miközben az ábrában 2030-ig (!) szerepelnek tényadatok (!) a születésszám majdani csökkenéséről (78. old., 20. grafikon). Az esetleg zavaró tényadatokkal is gyorsan végez: a „Születésszámok és előrejelzések 2000–2025” című ábrában (37. old.) *indokolatlan* „előrejelzésnek” bélyegzi a KSH tényadatát arról, hogy 2016-ben 93 063 gyermek született, mivel ő a saját számításai alapján ugyannerre az évre 89 ezres születésszámot „jelez előre”. Ehhez a következő forrásmegjelölést illeszti: „Forrás: KSH adatközlés, készítette dr. Benda József” (sic!).

5. Mindezt megspékeli értelmetlen mondatokkal, forrásmegjelölés nélküli idézetekkel (hiszen, mint írja, nem célja „személy szerint senkinek a bírálata”, 43. old.) és némi „lightos” világösszeesküvés-elmélettel (lásd a „Torontói jegyzőkönyvekről” szóló részt a 42. oldalon).

Az áltudományos sületlenségek után felüdülés a Hiszük-modellt is-

mertető rész. Ebből úgy tűnik, hogy Benda József, bár a tudományos gondolkodás logikáját egyáltalán nem érti, gyakorlati projektek megtervezéséhez valamennyire ért. A Hiszük-modellben egy meglehetősen radikális népesedéspolitikai intézkedésre tesz viszonylag konkrét, megalapozott javaslatot: a demográfiai problémák megoldását attól reméli, ha bizonyos gyermekszám és egyéb feltételeknek megfelelés mellett a főállású anyaság fizetett állami munkaviszonnyá alakul. A főállású szülői státuszra mint olyan munkakörre, amelyet évente előre meghatározott számban hirdetne meg az állam, a megfelelő végzettségű, büntetlen előéletű, házasságban élő pályázhatnának. A pályázat elnyerése után szült további gyermek(ek) esetén járna csak a munkaviszony, a célcsoport elsősorban a 35 év felettiek, tehát csak a „plusz” gyerekeket dotálna az állam. A főállású anyákat/apákat, akik gyermekeiket nem adhatják bölcsődébe, folyamatosan képeznék és monitoroznák. A juttatás pontos összegét nem tudni, így az intézkedés költségvetési hatásai sem becsülhetők. Nyilván felvethető a kérdés, reális-e, etikailag, társadalompolitikailag helyes-e egy ilyen terv (a recenzens szerint nem), mekkora hatása lehet, de legalább egy kidolgozott és elvileg többé-kevésbé életképesnek tűnő javaslatról van szó.

A kötet harmadik, Báger Gusztáv szerkesztette részét a többi szerző javaslatai teszik ki. Megítélésem szerint van közöttük színvonalas, komolyan vehető, és van megvitatható ötlet. Van, ami különféle formákban már régóta kering, így a Botos házaspár nyugdíjrendszerre vonatkozó elképzelései, Árva László és Mádi László javaslata a társadalombiztosítás hosszú távú finanszírozására, amelynek egy másik változatát már publikálták a *Pénzügyi Szemlében*. És vannak – számomra legalábbis – újszerűnek tűnő elgondolások, mint például a Nemzeti Lakásprogram (Csomós József), amely egy korrekt helyzetleírás után több mint egy tucat ajánlást tesz arra, hogyan járulhatna hozzá a lakhatási helyzet javítása a demográfiai helyzet javulásához.

A javaslatok közül néhány változtatás nélkül, néhány alaposabb szak-

mai lektorálás és átdolgozás után valóban figyelemre méltó, szakpolitikailag megvitatható kezdeményezés, amelyektől akár népesedési hatást is várhatunk. Kérdés, hogy ezek a szerzők miért ilyen körítésben és formában tartották jó ötletnek előterjeszteni elképzeléseiket.

A kötet kapcsán felmerül a szakmai lektorálás kérdése és a szakmai lektorok esetleges szerepe. Az impresszumban egyenesen hét név szerepel, a következőképp: „Az első teljes verziót lektorálta: Prof. dr. Koncz Katalin. Az egyes fejezeteket lektorálták, véleményezték: Prof. Em. Dr. Bagdy Emőke, Prof. Dr. Demény Pál, dr. Bogár László, dr. Garaczi Imre, Dr. Lóránt Károly, Prof. Dr. Veress József DSc.” Nem világos, ki tekinthető a kötet szakmai lektorának, leginkább Koncz Katalin „gyanúsítható” ezzel, ugyanakkor Koncz szakmai munkássága alapján elég meglepő lenne, ha nem tűntek volna fel neki a statisztikai, ténybeli tévedések és a könyv jó részét jellemző „furcsaságok”. Persze az is kérdés, hogy vajon például egy eszmetörténettel és gazdaságetikával foglalkozó filozófus mit és milyen indíttatásból lektorálhatott vagy véleményezhetett a kötetben, vagy miért adta nevét hozzá.

A kötet megjelenése és szakmai sikere látványosan jelzi, mennyire gyenge ma Magyarországon a tudomány immunrendszere, milyen könnyen „meghekkkelhető” az akadémiai tudományosság. Valódi kutatók adják társszerzőként, lektorként, közreműködőként, kötetbemutató konferencián résztvevőként, méltató recenzíók szerzőiként és egyéb funkciókban nevüket egy olyan, önmagát szaktudományos produktumként beállító és reklámozó kötethez, amely nem az. Még ha kellemetlen is, de „kellő bölcsességgel és tisztelettel” ki kellene mondani, hogy itt szó sincs tudományos teljesítményről.